

Валентина БОДАК

УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА В УКРАЇНІ: ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлюється роль етнонаціонального фактора в утвердженні і розвитку християнства на українських землях. Дається аналіз трансформації християнської обрядової практики на давньоукраїнський етнокультурний ґрунт. Виділяються відмінні риси українського християнства та його розвиток на терені національного життя.

У цьому році Україна, як і весь християнський світ, відзначає 2000-ліття існування такої могутньої світової релігії, як християнство. Це велика подія, готуючись до відзначення якої, сучасні богослови та науковці намагалися осмислити той тернистий шлях, який пройшло християнство в своєму історичному розвитку, як воно здійснювало свій вплив на історію того чи іншого народу, визначало перебіг історичних подій, формувало світогляд своїх послідовників та сприяло духовному розвитку багатьох народів.

Запровадження християнства як державної релігії Руси-України також значною мірою зумовлювало хід історичних подій і розвиток культури на теренах України, Росії та ряду інших сусідніх країн. Релігія завжди посідала значне місце в житті українського народу завдяки ряду обставин його національного буття, історії і особливостей національної духовності.

Наукова історична ретроспектива дає можливість переконалися, що тісний зв'язок і взаємодія етнічних та релігійних елементів були властиві народам ще на ранніх етапах їхнього розвитку. Починаючи з родоплемінної спільноти, представники одного етносу відрізнялись від представників іншого великою мірою релігійними віруваннями, які знаходили зовнішній вияв у відповідних культових діях.

Не послабився зв'язок етносу і релігії, а, навпаки, набув нових форм у період європейського середньовіччя. Племінна спільність трансформувалася у народність, засновану переважно на

територіальних зв'язках. На зміну племінним та національним релігіям, обмеженим етнічними рамками, з часом прийшло християнство з універсальним образом буття. Проте, і воно тяжіло до етнічного ґрунту, а також національних модифікацій.

Християнство хоча і було світовою, наднаціональною релігією, все ж таки пристосовувалося до культури та історичних традицій народів. Етнічного забарвлення набули його різноманітні течії, а церкви та релігійні організації – національного статусу. При цьому вони не рідко впливали на етнополітичні процеси у державах. Так, православ'я, що є однією з гілок світового християнства, організаційно існує у вигляді автокефальних незалежних одна від одної церков. Їх внутрішнє життя будується згідно національними та історичними традиціями народів. Відповідно до національної приналежності іменуються й церкви. Кожна православна церква має свої відмінності від інших церков, особливо в культурах, які безпосередньо відображають національну самобутність того чи іншого народу.

Протягом століть релігія впліталася в етнічний ґрунт українців, глибоко проникала спочатку в етнічну, а потім й національну свідомість і самосвідомість, воедино зливаючись з національною культурою, народними звичаями і традиціями, святами та обрядами надаючи тим самим українській духовності неповторної самобутності.

У язичництві східних слов'ян обрядово-культові елементи мали вирішальне значення, домінували над іншими елементами. Тому перед християнством, яке прийшло в Київську Русь, згодом поставало досить важке завдання: зруйнувати етноконфесійний зв'язок давньоукраїнського народу з родоплемінними культурами і впровадити власну систему обрядовості, яка відповідала б особливостям духовної культури східних слов'ян. Тобто, нова релігія повинна була виробити таку культову практику, етнічним особливостям східнослов'янського народу.

Християнство, яке прийшло в Русь-Україну, являло собою досить струнку й відлагоджену систему богослужбової практики, закріплену візантійськими церковними канонами і статутними положеннями. Воно передбачало наявність відповідного архітектурного оформлення і вбрання храму, іконопису, церковного співу тощо. Тому на українських землях з'явилася не лише система християнської

догматики, але й культ, який, щоправда, був сформований на основі візантійської культури і містив у собі чимало її елементів.

Потрапивши на давньоукраїнський етнокультурний ґрунт, християнська релігія максимально використала ці можливості для зміцнення свого становища в Русі-Україні. Християнству необхідно було, з одного боку, запровадити до своєї обрядово-культової практики елементи культури східних слов'ян, а з другого – пристосувати візантійську обрядовість до їхніх потреб.

Разом з християнською релігією на східнослов'янські землі було перенесено традиції канонізації релігійних діячів, князів, впроваджено візантійський церковний календар, культ святих, чудотворних ікон тощо. Після запровадження в Русі-Україні християнська релігія ще певний час зберігала візантійські риси, тим більше, що служителями культу, будівничими, іконописцями здебільшого були греки.

Безперечно, що без відповідної “етнічної обробки” та переосмислення візантійське християнство не могло утвердитися в Київській Русі. У тому вигляді, в якому ця релігія прийшла на східнослов'янські землі, вона спочатку не зовсім вписувалася у світогляд та культурний контекст східних слов'ян, була недостатньо придатною для умов і життєвого укладу місцевого населення, не збігалася з його світоглядом, культурою, звичаями, традиціями. Для переорієнтації з язичницького на християнське світосприймання і широкого впровадження нової релігії у всі сфери суспільного життя потрібен був час.

У міру утвердження в Русі-Україні християнство змінювало свій зміст і форму, поступово втрачало окремі візантійські риси, адаптуючись до особливостей духовного світу слов'ян, обростаючи елементами їхньої культури, переломлюючись через їхнє світосприймання, вбираючи і переосмислюючи родоплемінні релігії відповідно до своїх догматичних установок. Культ, сформований візантійською церквою, в Русі-Україні поступово втрачав свої національні риси, перероблявся відповідно до духовних запитів східнослов'янської ментальності. Проте, християнству потрібно було немало зусиль, щоб утвердитися у сфері обрядовості та культу.

Адже у східних слов'ян, як писав Гегель, "культ і життя не розділені" [1, 388].

З появою на східнослов'янських землях нової християнської релігії, попередні родоплемінні вірування і культу не могли безслідно зникнути. Вони настільки глибоко проникли у свідомість, культуру, побут, традиції східних слов'ян, що тривалий час були серйозною перешкодою на шляху утвердження християнства, особливо його свят, обрядів, звичаїв. Ведучи боротьбу з язичництвом, нова релігія так і не змогла остаточно його подолати.

Під впливом християнства одні елементи язичницьких вірувань і обрядів безслідно зникали, другі – зливалися з християнським культом, треті – існували поряд з новою релігією, утворюючи так зване двовір'я. Історія українців, як і інших народів світу (зокрема єгиптян, германців, римлян), яким доводилося змінювати систему релігійних вірувань, підтверджує загальний висновок – така зміна, як правило, відбувалася через двовір'я [2, 20].

Двовір'я в Русі-Україні являло собою не просто зовнішнє формальне поєднання двох релігій (язичницької та християнської), а їх тісне переплетіння, внутрішній синтез старої і нової віри. Це складний і своєрідний симбіоз політеїстичного язичництва і монотеїстичного християнства, така форма релігійності, коли родоплемінні релігії уже перестали бути самими собою, а власне християнство, обтяжене язичництвом, ще не утвердилося. Інакше кажучи, двовір'я – це, з одного боку, язичництво, наповнене християнським змістом (християнізоване язичництво), а з другого – християнство, яке значною мірою поглинуло, але остаточно не витіснило родоплемінні релігії (оязичнене християнство). Тим самим, як писав І.Огієнко, "двоєвір'я у нас перетворилося на національне вірування та національний звичай" [3, 325].

Після офіційного хрещення територія Русі-України стає ареною поєднання двох культурно-релігійних традицій – візантійсько-християнської і слов'янсько-язичницької. Як наслідок – з'явився східнослов'янський варіант спочатку християнства, а потім і православ'я, яке українські релігієзнавці останнім часом називають Київським християнством [4, 9-23].

Слід зазначити, що етноконфесійний синтез у різних про-шарках східнослов'янського суспільства відбувався неоднаковими темпами. Князівська верхівка Київської Русі швидше приймала нову релігію, тому двовір'я на перших порах мало християнсько-язичницький характер. Простий же народ засвоював переважно зовнішню форму християнства й ще довго не міг порвати із старими віруваннями і культами, фактично перебуваючи на язичницько-християнських позиціях. Потрібен був час, щоб у християнському культі східнослов'янські елементи стали домінуючими, а православ'я по праву називалося київським.

У свідомості східних слов'ян ідеї християнської релігії утверджувалися відносно швидко. Набагато складніше долалися родоплемінні культи, обряди, звичаї, які, злившись з народною культурою, настільки міцно утвердилися у побуті, що християнству простіше було пристосуватися до них чи пристосувати їх до себе, ніж повністю витіснити. Крім того, деякі ідеї і культові дії родоплемінних релігій, такі як віра у наявність потойбічного життя, раю, пекла, можливість магічних впливів на оточуючий світ, всілякі прохання, моління, жертвоприношення, цілком влаштовували християнство. Їх слід було лише "перелицювати" з язичницького на християнський лад. Православній релігії протягом усієї її подальшої історії довелося вести боротьбу із залишками родоплемінних культів, долати у свідомості, поведінці та побуті східних слов'ян прояви релігійного дуалізму. Щоправда, деякі дослідники, зокрема А. Колодний та Л. Филипович, вважають, що українці були двовірними не лише колись, в минулому, а такими є і тепер. "Українці, – пишуть вони, – в масі своїй двовірні. Це виявляється і у вшануванні ними християнських святих, і у поклонінні уособленим силам природи, синкретизмі обрядової практики... У свідомості українців християнство поєднується і поєднувалося з різними повір'ями, коріння яких сягали дохристиянських, язичницьких уявлень. По суті, до сьогодні у їхніх віруваннях збереглися культ предків, віра в домовиків, лісовиків і водяників" [5, 11].

Отже, вивчаючи історію утвердження християнства на Київській Русі, ми можемо відзначити, що вона включає в себе процес онаціональнення нової релігії, котрий завершується формуванням

українського православ'я, яке ввібрало в себе риси національної культури і набуло конфесійного авторитету на даній території.

Проте слід підкреслити, що найбільш чітко проявився процес онаціональнення православ'я в обрядово-культовій сфері українського православ'я. За століття самостійного розвитку тут виробилися свої, властиві лише цій Церкві, обряди, молитви, а також своєрідне виконання загальноприйнятих християнських обрядів. Відомо досить багато обрядів, нетипових для Російської, Візантійської та ін. православних Церков. Так, в українському православ'ї існував обряд "уцерковлення" новонародженої дитини. Через 10 (у деяких джерелах – 8) днів після народження мати приносила немовля до церкви. На порозі її зустрічав священник, брав дитину на руки і ніс до царської брами. Якщо це була дівчинка, то вона після цього поверталася матері, якщо хлопчик, то священник вносив його у вівтар і обносив навколо престолу. Можливо, цим символізувалося прилучення дитини до української Церкви, українського народу (за аналогією з іудаїзмом, де обрізанням і наданням дитині імені на 8-й день проголошувалося офіційне прилучення немовляти до єврейського народу).

Характерним в українському православ'ї є звичай освячувати їжу в храмі на перший день Воскресіння Христового. На формування цього звичаю вплинула або ж давня дохристиянська традиція приношення жертв богам, або ж ранньохристиянська традиція приношення їжі до церкви у перший день Пасхи, а, можливо, і те, і те разом.

Українські православні богослови значно раніше, ніж католики формують і власний погляд на непорочне зачаття св. Діви. Це було пов'язано з особливим місцем культу Богородиці, що злився із давньоукраїнськими культами Мокоші, Параскеви-П'ятниці, Рожаниць тощо.

Українська православна церква сформувала свій Місяцеслов і водночас свої церковні свята. Паралельно з формуванням Місяцеслова формувалися і відповідні церковні служби, присвячені окремим святам та певним подіям в історії цієї церкви.

Найяскравіше процес онаціональнення православ'я проявився в церковному мистецтві (архітектура, малярство, спосіб написання та оздоблення ікон, спів, виготовлення церковного начиння тощо).

Зокрема, церковна українська архітектура розвивалася на основі давніх архітектурних традицій України. Причому деякі закордонні фахівці вважають, що візантійські впливи на плани і стиль дерев'яних церков в Україні незначні, або відсутні взагалі. В українському православ'ї формується нова концепція об'ємно-просторової організації внутрішнього планування храму – відбувається заміна хрестово купольного на тридільне, симетричність стає основною рисою української архітектури.

Як елемент, притаманний лише українському християнству, сприймається й Українська сакральна вишивка, яка ввійшла в його культ дуже рано, ще з часу зародження українського православ'я. Приблизно з кінця XIII-XIV ст. майстри вишивки на території України поступово відходять під візантійських зразків у вишиванні церковних риз та княжого одягу і використовують народні мотиви. Потреби, викликані популярністю шитва, спричинили виникнення цілої галузі – гафарства і появу багатьох майстерень з виготовлення церковних риз, плащаниць і також рушників, що завжди дуже шанувалися в Україні. Вишитий рушник як сакральний предмет використовувався в Русі-Україні ще задовго до появи тут християнства. Завдяки етнокультурному синкретизмові він став також невід'ємним атрибутом і в православних обрядах сватання, весілля, похорону. Вишитими рушниками прикрашаються ікони в українських церквах, перев'язуються хрести на цвинтарях тощо.

Близько до сакральної вишивки за своїм художнім і символічно-обрядовим значенням стоїть українська писанка (язичницький символ життя, вогненного Сонця тощо), традиція розпису якої теж сягає дохристиянських часів. Такого багатства сюжетів, техніки виконання у писанкових розписах не знає жодна, не лише з православних, а й взагалі християнських церков.

Одним із вагомих факторів процесу онаціональнення православ'я була і народна мова. Мова богослужінь в Українській православній церкві – це церковнослов'янська з українською вимовою, яка відчутно відрізнялася від російського її варіанту. Мовою проповіді була розмовна українська, яку, до речі, погано розуміли (а часто і не розуміли зовсім) росіяни. Про різність мов – як церковної, так і розмовної – свідчить хоча б уже такий факт, що книги "литовського"

друку (як їх тоді називали в Москві) в Росії не в змозі були самостійно перекладати. До цієї роботи широко залучалися ченці “південно-західної Русі”. Російські посольства приїжджали в Україну обов’язково із перекладачами або забезпечувалися ними на місці.

Східнослов’янська специфіка позначилася також на православних святах, які нерідко мали не лише релігійний, а й світський, побутовий зміст. За церковними приписами, святкуванням передбачалося відвідання церкви, здійснення молитви, участь у хресній дорозі, дотримування посту тощо. На світській частині релігійних свят значною мірою позначились етнічні та побутові особливості східних слов’ян. Релігійні свята здавна супроводжувалися масовими народними гуляннями, іграми, розвагами, видовищами. Тому святкування відбувалося також поза стінами храмів – на вулицях, площах, у галях, на берегах річок та озер. Все це нагадувало слов’янам давні язичницькі ігрища, які символізували нерозривний зв’язок людини з природою.

Етнічні особливості слов’ян накладали відбиток на богослужбову практику українського християнства. Так, якщо в основі візантійської церковної служби була літургія з ідеєю спокутування, то в Русі-Україні ці аспекти змінилися на другорядні піснеспіви, читання тощо. Східних слов’ян не зовсім влаштувала також традиційна тривалість візантійського богослужіння, вона здавалася їм надмірною. Для його скорочення почали запроваджувати так зване багатоголосся, тобто суміщення читання тексту і співів псалмів. Ця суто східнослов’янська новація настільки вкорінилася у богослужбовій практиці, що, незважаючи на її відміну Стоглавим собором (1551р.), ще довго існувала в українських храмах. Крім того, на культовій практиці православної церкви не могли не позначатися впливи мусульманства зі Сходу, католицизму, греко-католицизму та протестантизму – із Заходу.

Своєрідної інтерпретації в Русі-Україні набула візантійська традиція канонізації. В українській землі відбулося суттєве переосмислення візантійських святих. Так, якщо святий Георгій був канонізований Константинопольською церквою як мученик за віру Христову, то східні слов’яни стали шанувати його як воїна, борця проти зла, ворогів своєї землі. Значного переосмислення зазнав

також образ святого Миколая, який став вшановуватися як покровитель землеробської праці, скотарства. Завдяки цьому він набув значної популярності серед українського селянства. Або, наприклад, свята Варвара, канонізована за муки, які вона немовби терпіла в ім'я християнства. Особливо шанованою в Русі-Україні вона стала задяки збігу обставин, зокрема шлюбу київського князя Святослава Ярославича з візантійською принцесою Варварою, яка привезла до Києва як посаг моцї святої Варвари-великомучениці. З часом свято Варвари набуло слов'янського змісту і стало особливо шанованим серед місцевих жінок, а моцї святої Варвари-великомучениці зберігаються й нині у Володимирському соборі.

Підсумовуючи вищесказане, ми можемо зробити висновок, що християнство, зародившись і проіснувавши близько десяти століть на українських землях, лише тоді міцно утвердилося у свідомості, поведінці та побуті українців, коли набуло етнонаціональних рис. У результаті взаємного проникнення православної релігії в східнослов'янське етнокультурне середовище, а елементів культури цього етносу майже в усі складові релігійного комплексу, православ'я стало українським етнонаціональним і соціокультурним феноменом. Відданість нашого народу православним традиціям (українського християнства) допомагала йому певний час відчувати себе єдиною етнічною спільнотою. Як один із чинників розвитку національної культури, церква сприяла тим самим становленню української нації. Проте українському православ'ю не вдалося виконати сповна свою культурно-етнічну місію - сформувати свідому націю, здатну до самостійного національного життя, створення держави, до опору зовнішнім агресорам. Воно не змогло зіграти таку об'єднуючу роль, яку зіграло московське православ'я в процесі етноконсолідації російського народу. Через насильницьке оросіянення українське православ'я кінця XVIII ст. перестало відігравати етноформуєчу функцію, зокрема й в галузі культури. Цю роль в історії України відігравали вже інші, позарелігійні фактори. Народ згодом єдило вироблене раніше за участю релігії національне почуття, збережені або відродженні старослов'янські традиції та свята, участь у яких зближує людей усіх вірувань. Тобто, об'єднанню українців сприяло вже не українське християнство, а більшою мірою світська культура,

яку вже дві тисячі років репрезентує християнство, до якої тією чи іншою мірою причетні віруючі чи невіруючі, яка в умовах бурхливих соціальних колізій і міжконфесійний протиставлення, реально об'єднує на ґрунті гуманістичних ідеалів усіх українців та "в Україні суціль".

1. Гегель Г.В. Философия религии. В 2-х томах. – М.: Наука, 1976. – Т.1. – 532с.
2. Шуба О. Православ'я і традиції національної культури. – К.: Знання, 1989. – 40 с.
3. Огієнко І. Дохристиянські вірування стародавніх слов'ян. – Вінніпег: Б.В., 1981. – 425 с.
4. Історія релігії в Україні. В 10-и томах. Українське православ'я. – К.: Український центр духовної культури, 1997. – Т.2. – 376 с.
5. Колодний А. Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів: Логос, 1996. – 184 с.

Валентина Бодак. Утверждение христианства в Украине: этнонациональный аспект. В статье освещается роль этнонационального фактора в утверждении и развитии христианства на украинских землях. Дается анализ трансформации христианской обрядовой практики на древнеукраинскую этнокультурную почву. Выделяются отличительные черты украинского христианства на основе национальной жизни.

Valentyna Bodak. The statement of Christianity in Ukraine: ethnonational aspect. In the article the role of ethnonational factor in the confirmation and development of a Christianity on the Ukrainian grounds is investigated. The analysis of transformation to Christian ceremonial practice on ancient Ukrainian ethnocultural soil is given. The distinctive features of Ukrainian Christianity are pointed out on the basis of national life.